

MARIJANA RICL
Filozofski fakultet
Beograd

UDC 938.1 : 330.342.12

KONSEKRACIJE ROBOVA U MAKEDONIJI U DOBA RIMSKOG CARSTVA

Apstrakt: Analiza natpisa sa teritorije antičke Makedonije (II–IV vek n.e.) koji beleže posvećivanje i poklanjanje robova lokalnim božanstvima, sa akcentom na određivanju njihovog pravnog statusa.

U doba ranog Rimskog carstva, oslobađanje robova u istočnim provincijama Carstva obavljano je postupcima dopuštenim rimskim zakonima i peregrinim zakonima svake pojedinačne oblasti. Peregrina praksa ponekad je bila u neskladu sa rimskim pravnim principima, ali, istovremeno, toliko ukorenjena u domaćoj tradiciji da, po pravilu, nije pretrpela nikakve izmene. Rimska uprava poštovala je lokalne običaje i intervenisala samo radi regulacije i sistematizacije postojećih procedura.

U provinciji Makedoniji, tradicija takozvane *profane manumisi-je*, odnosno, otkupa slobode od strane samih robova, prvii put je posvedočena na poznatom natpisu iz Beroje, iz 235/34. godine¹, a kako potvrđuju drugi natpisi, isti oblik oslobađanja robova praktikovan je i u carskom periodu².

¹ M. Andronikos, 'Αρχαῖαι ἐπιγραφαὶ Βεγοίας, Thessaloniki 1950, br. 1; *Bull. épigr.* 1951, 136; 1978, 275; 1988, 831; 1991, 375, 405; A. M. Woodward, *Class. Rev.* N. S. 2, 1952, str. 114; SEG 12, 1955, 314; 20, 1964, 787; 27, 1977, 260; 36, 1986[1989], 576; J. Pouilloux, *Choix d'inscriptions grecques*, 1960, str. 146–8, br. 38; A. M. Woodward, *JHS* 82, 1962, str. 176; T. V. Blavatskaja, E. S. Golubcova, A. I. Pavlovskaja, *Rabstvo v ellinističeskih gosudarstvach v. III–I vv. do n.e.*, Moskva 1969, str. 119; H. Heinen, *Anc. Soc.* 7, 1975, str. 137–38; L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche*, vol. II, Firenze 1975, str. 93–97, br. 109; R. Errington, *Ancient Macedonia II*, 1977, str. 115–122; M. Ricl, *Istorijski glasnik* 1986, str. 44–46, 48; E. Mikrogiannakis, *Anc. Mac.* IV, 1986, str. 393–99; R. K. Sherck, *ZPE* 84, 1990, str. 249–50; M. Hatzopoulos, *Meletemata* 10, 1990, str. 144–48.

² U stvari, trenutno imamo samo dva sigurna natpisa. Prvi je iz Amfipolja (V. Beševliev, *Epigrafski prinosi*, 1952, str. 12–13, br. 5; *Bull. épigr.* 1954, 164; SEG 15, 415, datovan u 158/59. godinu), a drugi iz Veleša (N. Vulić, *Spomenik SKA* 71, 1931, br. 54; nadgrobni natpis u kome je oslobađanje roba Siriona pomenuto u vezi sa njegovim obavezama u kultu preminule bivše gospodarice. Takođe, imamo i nekoliko votivnih natpisa novih oslobođenika, postavljenih povodom sticanja slobode (Th. Rizakis – Gi. Touratsoglou, 'Επιγραφές Ἀνω Μακεδονίας, Τόμος Α', Atina 1985, br. 20, 30, 96; SEG 27, 258), gde ne možemo isključiti mogućnost da su i ovi robovi bili oslobođeni postupkom profane manumisijske.

S druge strane, mnogo veći broj natpisa pruža potvrde o drugoj proceduri iz iste sfere društveno-ekonomskog i verskog života provincije Makedonije, čija prava priroda još predstavlja predmet rasprave. Mislim na običaj poklanjanja, posvećivanja robova lokalnim božanstvima, koji je svoje tragove ostavio u obliku svojevrsnog „korpora“ od oko dve stotine dvadeset objavljenih i neobjavljenih natpisa³.

Naime, u periodu od oko dve stotine godine – od početka II do početka IV veka n.e.⁴, u Makedoniji je u većem broju hramova praktikovano posvećivanje (poklanjanje) robova različitim božanstvima. Pravna i kulturna suština ovog postupka predstavlja temu mog rada. U donjoj Makedoniji, ovi natpisi potiču iz oblasti Botijeje, odnosno, antičkih gradova Beroje (sela Lefkopetra i Palatica), Edese, Skidre (sela Arseni i Episkopi), Kiroso (selo Aravisos i varošica Janica) i Blagane (Metohi kod Vergine). U Gornjoj Makedoniji, nalaženi su u oblastima Elimeji (dan. Kozani⁵), Eordeji (lok. Eksohi), Pelagoniji (ant. selo Kolobaise u okolini grada Prilepa) i Linkestidi (okolina Herakleje – sela Suvodol i Vašarejca). Dakle, reč je o centralno smeštenim i starim makedonskim obalstima, sa velikom koncentracijom urbanih centara – naročito u Botijeji.

Natpisi sa ovih lokaliteta upoznaju nas sa široko rasprostranjenim običajem poklanjanja (posvećivanja) privatnih robova najpopularnijim lokalnim božanstvima. Vlasnici robova najčešće su svoje robove posvećivali lokalnim hipostazama boginje Artemide: (*Agrotera* u Beroji i Kiroso, *Digeja Blaganitis* u Blagani, *Efeska* u Kolobaisi, *Gazoria* u Skidri). Uz Artemidu, pojavljuju se boginje *Ma* (Edesa), *Majka bogova* (Edesa), *Domaća Majka bogova* (Beroja-Lefkopetra), *Nemeza* (Edesa), *Enodija* (Elimeja), *Sirijska boginja devica* (Beroja i Edesa), i *Pasikrata* (Herakleja-Suvodol). Usamljen među svim ovim boginjama, na natpisu iz Kozani pomenutom u nap. 4, pojavljuje se lokalni Heros, o kome će biti reči u nastavku.^{5a} Natpisi su izlagani u svetišlima

³ Ovo je približan broj, do koga sam došla zbrajanjem 150 natpisa iz Lefkopetre sa natpisima nađenim na teritoriji Republike Makedoniji (šest) i donje Makedonije van Lefkopetre, uključujući tu i nov nalaz iz Edese od sedamnaest natpisa na stubu iz hrama boginje Ma (vidi niže).

⁴ Najstariji datovan natpis je iz 108/09. godine (Kozani: Rizakis-Touratsoglou, n.d., br. 59 γ), a najmlađi iz 313. (Lefkopetra: *Praktika Arch. Et.* 1975, str. 88, br. 4). Opravdana pretpostavka da je praksa iz koje su potekli starija od prvih epigrafskih tragova, našla je svoju prvu potvrdu u novom nalazu iz Edese, odnosno, konsekraciji roba Sirijskoj Boginji Devici (Atargatis) iz II veka pre n.e. Novi natpis objavila je P. Chrysostomon u časopisu *Τό αρχαιολογικό έργο στή Μακεδονία και Θράκη* 3, 1989, str. 103–117 (non vidi). Cf. Bull, *épigr.* 1992, 301.

⁵ Mislim na natpis objavljen kod Rizakis-Touratsoglou, n. d. str. 68–9, br. 59, tab. 22. Reč je o veoma izlizanoj ploči sa reljefom starijim od natpisa, koji predstavlja više figura, uključujući ženu sa žezlom i konjanika; natpisi (br. 59 α-γ) su uklesani na rasproštrivom prostoru oko reljefa i veoma izlizani, tako da je na fotografiji teško kontrolisati sva čitanja prvih izdavača. Vidi i prethodnu napomenu.

^{5a} U knjizi *La loi gymnasiarchique de Beroia*, Athènes 1993 (*Meletemata* 16), jedan od autorâ, M. B. Hatzopoulos, na str. 153 pominje neobjavljenu konsekraciju iz Beroje, datovanu u 264/265 godinu: dedikant Kasije Salustije Alekeji poklanja svoju robinju bogu Dionisu sledećim epitetima: Ἄγχιος, Κρυπτός, Ψευδάνωε. To bi bio drugi slučaj muškog božanstva na makedonskim konsekracijama.

pomenutih božanstva, uklesani na posebnim stelama i arama ili na samoj hramovnoj građevini (na stubovima, dovratcima i drugim arhitektonskim elementima).

Ovi spomenici izazvali su interesovanje mnogih naučnika, tako da je bibliografija o njima već veoma bogata. Osnovno pitanje je sledeće: kakva je prava priroda postupka koji beleže, ili, drugim rečima, da li su njime robovi pretvarani u hijerodule istočnog tipa, vezane zajedno sa svojim trenutnim i budućim potomcima za hram, ili su oslobođani i istovremeno stavljeni u poseban odnos sa božanstvom kome su posvećivani?⁶

Najbrojniju, samim tim i najznačajniju grupu natpisa predstavljaju spomenici iz hrama Domaće Majke bogova slučajno otkrivenog pre skoro trideset godina u blizini sela Lefkopetre, na trinaestom kilometru puta Verija-Kozani⁷. Godinama se već od grčkih kolega čeka kompletno izdanje ovog hramovnog dosijea. U međuvremenu, škrto su nam davani celi ili fragmentirani tekstovi natpisa, fotografije neobjavljenih i novi natpisi u engleskom prevodu⁸. Kombinujući te podatke, uspeła sam da sakupim informacije o blizu devedeset, od ukupno 150 pronađenih natpisa. Od ovog broja, više od polovine čine natpisi čiji mi je tekst u celosti poznat.

⁶ Prvom mišljenju naginju K. Latte (*Heiliges Recht*, Tübingen 1920, str. 103 i d.: posvećene robove vidi kao kmetove koji obrađuju hramovnu zemlju), F. Bömer (*Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom, Teil II, Die sogenannte sakrale Freilassung in Griechenland und die δοῦλοι θεοῦ, Abh. Akad. Wiss. Litt. Mainz, Geistes- u. sozialwiss. Kl., Jahrg. 1960, Nr. 1, str. 86–97: selektivno, jer u natpisima iz Beroje, Kolobaise i Vašarejce vidi prave manumisije), H. Rädle (*Untersuchungen zum griechischen Freilassungswesen*, Diss. München 1969: pre azijske konsekracije, nego helenističke manumisije), L. i J. Robert (*Bull. épigr.* 1977, 268; 1978, 278; 1979, 259; 1983, 255 – natpisi iz Lefkopetre bili bi prave dedikacije robova boginji, koja po smrti bivšeg gospodara može svom robu darovati slobodu; u ranijim radovima, u *Rev. Phil.* 62, 1936, str. 142; *Hell. I.*, 1940, str. 72, L. Robert je izražavao mišljenje da su makedonske konsekracije prave manumisije). Drugo objašnjenje u svojim delima zastupaju A. Calderini (*La manomissione e la condizione dei liberti in Grecia*, Milano 1908, str. 101), W. Baege (*De Macedonum sacris*, Halle 1913, str. 113–117), A. Cameron (*HTHR* 32, 1939, str. 144–145: fiktivne prodaje robova božanstvu, kao u Delfima), F. Sokolowski (*HTHR* 47, 1954, str. 173–181: „moralna veza“ između posvećenog roba i božanstva; doduše, na str. 179–80 isti autor, govoreći o natpisima iz Edese, kaže da je rob mogao biti vezan za službu boginji, opterećen obavezom paramonē uz gospodara ili potpuno oslobođen), D. Nörr (*Studi Ed. Volterra II*, Milano 1971, str. 619–645: prave manumisije poklonom, bez otkupa) i F. Papazoglou (*Živa Antika* 31, 1981, str. 171–179).*

⁷ Nov nalaz iz Vergine – otkriće hrama Majke bogova, identifikovanog, između ostalog, po kantarosu s kraja IV ili početka III veka pre n.e., sa natpisom Μῆτροι θεῶν καὶ τελέη (*Bull. épigr.* 1991, 387), pokazuje da je kult Majke bogova na teritoriji Ega i Beroje starog datuma.

⁸ Za publikaciju dosijea zadužen je Ph. Petsas, arheolog koji je imao tu sreću da prvi bude obavešten o ovom važnom otkriću. Dosadašnje njegove publikacije

Pojava novih natpisa iz Lefkopetre, otkriće još jednog stuba hrama boginje Ma u Edesi, prekrivenog natpisima, kao i nove informacije i fotografije are iz sela Metohi sa četrnaest natpisa iste prirode, ponudili su istraživačima značajne elemente za sveobuhvatnu i pouzdanu procenu prave prirode makedonskih konsekracija. Zato smatram da bi još jedna detaljna analiza svih natpisa sa makedonske teritorije, ovaj put, sa novim, dosada neiskorišćenim podacima, mogla konačno pružiti pouzdanu bazu za ocenu ovog materijala. Predlažući ovo, smatram da, bez obzira na lokalitet sa koga potiču, ili vreme kome pripadaju, svi natpisi potiču iz identične procedure.

Ako obratimo pažnju samo na terminologiju makedonskih konsekracija, reći ćemo da na njima nema ničeg nejasnog: robovi se posvećuju (poklanjaju, daju na dar⁹) jednom od lokalnih božanstava, i pri tom, kako ćemo dalje videti, sasvim retko nalazimo manje ili više direktne aluzije na njihovu buduću slobodu. U najkondenzovanijoj formi, natpisi izgledaju poput ovog iz Suvodola (307/08. godina):

Ἐτους ενυ', Αὐρηλία Ματιδία ἀνατίθειμι θεᾷ Πασικράτῃ
 δούλῃν μου ὀνόματι Πρῆμαν¹⁰, ili sledeći iz Lefkopetre (II vek):
 Πετρωνία Ἀμίλλα ἔχαρισόμην Μητρὶ θεῶν Αὐτόχθονι κοράσιον
 Σανβατίδα. Μηδένα κυριώτερον εἶνε ἢ τὴν θεόν. Ἐπιμελουμένου
 Κλαυδίου Σωτήρος¹¹.

obuhvataju sledeće radove: *Arch. Delt.* 21, 1966, *Chron.* str. 352-54 (*Bull. épigr.* 1969, 364); *Makedonika* 7, 1967, str. 343 i d., tab. 54 a; *Makedonika* 15, 1975, *Chron.* 1968-1970, tab. 121-22; *Prakt. Arch. Et.* 1975, I (1977), str. 87-9 (*Bull. épigr.* 1978, 278); *Makedonikon Hemerologion* 1977, str. 133-35 (*Bull. épigr.* 1977, 269); *Prakt. Arch. Et.* 1976, I (1978), str. 112-14 (*Bull. épigr.* 1979, 259); *Actes du VIIe Congrès d'épigr. gr. et lat.* (1977), Bucarest 1979, str. 438; Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχή της, Α' Τοπικὸ Συμπόσιο (1977), Thessaloniki 1980, str. 195, fig. 2; *Ancient Macedonia* III (1977), Thessaloniki 1983, str. 229-46 (dalje *Anc. Mac.* III); *Actes du VIIIe Congrès d'épigr. gr. et lat.* (1982), Athènes 1984, str. 281-307 (dalje *Actes*). Natpise u kojima se pominje ἀπόφασις upravnika provincije Tertulijana Akvile (vidi niže), objavio je delimično Th. Sarikakis u svojoj knjizi Ῥωμαῖοι ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας, Μέρος Β', Thessaloniki 1977, str. 103-05.

⁹ Dva glagola koji se najčešće pojavljuju su χαρίζομαι i δωρέομαι (ređe δωρέω i δίδωμι), jednom u Lefkopetri u kombinaciji δωροῦμε καὶ χαρίζομε. Takođe, nalazimo i glagole ἀποδίδωμι (Lefkopetra: *Actes* str. 287), ἀνατίθηναι (Suvodol, Skydra, Kozani), καταγράφω (više puta u Edesi, jednom u kombinaciji sa δωρέω) i στη(λ)ο-γραφέω (Beroja, Edesa, Blagana, Lefkopetra), i izraze δῶρον δίδωμι (Beroja) i ἀφίη-μι (εἰρηόδουλον (Skydra)). U pogledu stelografije, može se kazati da je to prvobitno bio postupak odvojen od same konsekracije, a period vremena koji je mogao proteći između njih varira od nekoliko meseci (Beroja: *ABSA* 18, 1911/12, str. 44. br. 2) do osamnaest godina na jednom natpisu iz Lefkopetre: *Actes* str. 283). Poslednji natpis pokazuje da stelografija nije bila neophodna za punovažnost akta konsekracije. Glagol στηλλογραφέω brzo je postao sinonim za χαρίζομαι i korišćen je i u tom značenju.

¹⁰ N. Vulić, *Spomenik SKA* 71, 1931, br. 7b.

¹¹ Ph. Petsas, *Makedonika* 7, 1966-7, str. 345 (*SEG* 24, 1969, 498).

Na spomenicima iz Lefkopetre, kao i na drugim lokalitetima, od samih najranijih natpisa (serija datovanih počinje 170/71. godine), robovi se poklanjaju boginji, u ovom slučaju, Autohtonoj Majci bogova. Istovremeno, predviđena je njihova zaštita od nasilja [τοῦτον (sc τὸν δοῦλον) παρὰ τὸν μὴ ὑβρισιθῆναι na najstarijem natpisu¹²], pod čime se, kako pokazuje sledeći natpis u hronološkom nizu, podrazumeva dalja prodaja ili otuđivanje roba na bilo koji način (μηδενὸς ἔξουσιν ἔχοντος πωλεῖν ἢ ἀπαλλοτριοῦν κατὰ μηδὲνα τρόπον – 173/74.¹³). Za prekršioce je predviđena novčana kazna koja se uplaćuje u hramovnu blagajnu: na najstarijem natpisu iznosi 1.500 denarija.

Jedina koja može u potpunosti raspolagati poklonjenim robom je boginja, što pokazuje i podatak da su joj dedikanti predavali i dokumenta poklonjenog roba – ako se radilo o kupljenom robu, to je bila ὥνή, ugovor o njegovoj kupoprodaji¹⁴. Ovaj termin javlja se na natpisima iz Kolobaise, Suvodola, Kiroso, Edese i Lefkopetre. Uz ὥνή, u hramu boginje Ma u Edesi nalazimo i termine καταγραφή, γραμμάτων i κατοχή (ovaj termin i na natpisima iz Suvodola, gde se sreće u kombinaciji sa ὥνή, i na natpisu iz Eksohi u obliku ἡ κυρία κατοχή). Samo na natpisima iz Lefkopetre pojavljuju se termini ἀσφάλεια, πιττάκιον i χειρ(όγραφον)¹⁵. Sva dokumenta, bilo da je reč o onima koji svedoče o poreklu roba, ili o samom aktu poklona potpisanom od strane njegovog vlasnika i propisanog broja svedoka, odlagana su u hramovnu arhivu: πρὸς τὰ ἔτερα^{15a}. γράμματα τῆς θεοῦ (Kolobaise), εἰς τὸν νεώ (Edesa), εἰς τὰς ἀντάλας τῆς θεοῦ (Lefkopetra)¹⁶, εἰς τὴν θεόν (Lefkopetra)¹⁷, a ponekad se navode i osobe uz čije posredovanje je to učinjeno – većnici u Kiroso¹⁸, epimelet hrama u Edesi¹⁹, sveštenik u Lefkopetri²⁰. Jasno je da je čuvanje kompletne dokumentacije u hramovnom arhivu imalo ulogu da zaštiti novi status poklonjenog roba, bez obzira na to kakav je bio, i spreči sve oblike nasilja nad njim.

¹² *Actes* str. 291.

¹³ *Ibid.* str. 291.

¹⁴ F. Papazoglou (članak citiran u nap. br. 6, str. 173), kako primećuje i Petsas (*Actes* str. 296), ne može biti u pravu kada ὥνή tumači kao *l'instrument de consécration*, jer je izjava o posvećivanju roba (πιττάκιον δωρεᾶς u Lefkopetri) posebno sastavljena i priključivana postojećem dokumentu o poreklu roba, bilo da je to ὥνή ili neka druga vrsta dokumenta. ὥνή se predaje boginji čak i u slučajevima gde rob stiče obavezu da do kraja gospodarevog života ostane uz njega.

¹⁵ Termin πιττάκιον, videli smo (prethodna nap.) korišćen je da označi formalnu izjavu gospodara o poklanjanju roba.

^{15a} Revizija ovog natpisa, obavljena septembra 1992 godine u manastiru Treskavec, potvrdila je ispravnost Vulićevog prvobitnog čitanja ἔτερα, naspram Robert-ove ispravke ἐφετά.

¹⁶ U Lefkopetri, po ediktu upravnika provincije Tertulijana Akvile, koji je Makedonijom upravljao oko 212. godine, ὥνή je odlagana u arhivu. τῇ αὐτῇ (σήμερον) ἡμέρᾳ (Sarikakis n. d. br. 8; *Actes* str. 296, 300), možda istog dana kada je doneta odluka o poklanjanju roba?

¹⁷ *Actes* str. 288.

¹⁸ L. Gournaropoulou, *Festgabe H. Vetters*, 1985, str. 161.

¹⁹ A. K. Vavritsas, *Anc. Mac.* IV, str. 57–60, br. 7; *ibid.* str. 60, br. 12; str. 60–62, br. 13.

²⁰ *Actes* str. 294–95.

Kojim motivima su se gospodari poklonjenih robova vodili u donošenju odluke o posvećivanju roba? Ove motive mogli bismo podeliti u tri grupe:

1) u najvećem broju slučajeva, inicijativa je potekla od samog gospodara: jedan se zavetovao boginji²¹, drugi joj obećao poklon u nekom kriznom trenutku svog života²², treći pozeleo da na ovaj način zahvali na pruženju pomoći²³, četvrti odlučio da uveliča proslavu u hramu²⁴, peti poklonjenog roba od samog rođenja namenio božanstvu²⁵, šesti ga kupio sa istom namerom²⁶, sedmi rešio da nagradi roba za verno i dobro služenje²⁷;

2) u manjem broju slučajeva inicijativa je potekla od božanstva, što se na natpisima iz Lefkopetre izražava frazom κατ'ἐπιταγήν, a u Edesi κατὰ χρηματισμόν, χρηματισθείς. Na dva natpisa, od kojih je jedan iz Lefkopetre, a drugi iz Kolobaise, srećemo se sa još jačim izrazima: πολλά δινὰ κακὰ πάσχοντες ἀπὸ Μητρὸς θεῶν Αὐτόχθονος (god. 216/17.²⁸) i ἐνωχλημένη [ὕπ'] Ἀρτέμιδος Ἐφεσίας (god. 200/01.²⁹). Oba izraza prilično uopšteno opisuju nevolje koje su dedikantima izazvale boginje. Kao što je već L. Robert primetio pišući o natpisu iz Kolobaise³⁰, izraz ἐνωχλημένη prenosi nas u sferu maloazij-

²¹ Up. natpis iz sela Petres kod Florine (Rizakis – Touratsoglou, n. d. br. 115 (57–55 pre n.e.): . . . ἀφῆκεν ἐλευθέρων Μέλισαν εὐχὴν Ἡρακλῆ Κυναγίδα. Onda nalazimo kombinaciju termina karkaterističnog za profane manumisije – ἀφίημι ἐλεύθερον – i kultnog motiva – εὐχή božanstvu.

²² Actes str. 306 br. 1: . . . ὃν ὑπέσχετο ὄντα ἐν νόσῳ. Ova rečenica nalazi se u trenutno jedinstvenom dokumentu u dosijeu iz Lefkopetre, datovanom u 203/04. godinu n.e. Radi se o daru Ladome, Amintine kćeri, koja boginji daruje sopstvenog sina Paramona „da ne služi nikom drugom, već samo boginji“ (ὕπαιρετοῦντα μηδενὶ ἑτέρῳ ἢ μόνῃ τῇ θεῷ). Kada je Paramon bio bolestan, ona ga je „obećala boginji“ (ὃν ὑπέσχετο ὄντα ἐν νόσῳ). Paramon se dobrovoljno „predao“ (συνεπέδωκεν αὐτόν). Ovo bi bila konsekracija čisto kultnog tipa, poput one iz Suvodola (*Spomenik SKA* 77, br. 7), gde hijerodul Dionios poklanja svog sina, ili sličnih akata iz hrama Apolona Lairbenosa u Frigiji (*MAMA* IV br. 275 B I, 276 A III, 276 B, 277 B), koji nisu imali za posledicu promenu pravnog statusa poklonjene osobe (contra, Nörr, delo navedeno u nap. 6, str. 629)

²³ Edesa – Ἀγαθῇ τύχῃ / Μέστριος Ἰουλιανὸς / κατέγραψεν θεᾶ / ἀνεκίηται, ἐπηκόῳ / γενομένη, κορασίδιον ὀνόματι / Ἀλεξάνδραν . . . (A. K. Vavritsas, *Anc. Mac. IV*, 1986, str. 57, br. 6; *Bull. épigr.* 1988, 835).

²⁴ Suvodol: ἑορτῆς ἀγομένης θεᾶς Πασικράτας τῆς καθιδρυμένης ἐν κώμῃ (N. Vulić, *Spomenik SKA* 77, 1935, br. 7a).

²⁵ Svi natpisi sa ovom formulacijom potiču iz hrama u Lefkopetri: 1) (184/85. god.) . . . ἦν ἀνέθρεψα τὸν ὀνόματι τῆς θεοῦ (Actes str. 292; *Anc. Mac.* III str. 244 br. 2); 2) . . . ἃς καὶ ἀπὸ βρέφω ἀντωνόμασα τῇ θεῷ ἄπινε μοι (Actes str. 292); 3) (oko 203. god.) . . . ὃν ἀπὸ βρέφους κατονόμασα τῇ θεᾷ (ibid. str. 292; *Anc. Mac.* III fig. 11); 3) . . . λαβὼν ἐξ ἑμαυτοῦ ἀνεποιήσαμην ἔσπε τῇ θεῷ (Actes str. 298).

²⁶ Lefkopetra: . . . τὸ καὶ ἡγόρασα Μητρὶ θεῶν Αὐτόχθονι (SEG 24, 498).

²⁷ Delacoulonche, *Archives des missions* 8, 1867, br. 29 (Dimitis br. 126; *I. Jur. Gr.* II, str. 250 br. 14): . . . ἡξίωσαν οἱ θρόψαντες, καὶ ὡς δουλευθέντες ὑπὸ θρεπταρίου ἰδίου ὀνόματι Ὀνησίμαν . . . ἀνατίθημιν θεᾷ Ἀρτέμιδι Γαζωρία . . .

²⁸ Actes, str. 287.

²⁹ N. Vulić, *Spomenik SKA* 77, 1935, br. 58.

³⁰ *Hellenica* 1, 1940, str. 71 i d.

skih, lidijsko-frigijskih ispovednih natpisa u kojima dedikanti priznaju grehe počinjene prema božanstvu i iskupljuju se, najčešće podizanjem stele. Da li da kod pomenutih makedonskih natpisa poklanjanje robova uvređenim boginjama shvatimo kao „otkup“ za nepoznato sa- grešenje? Iako takvu mogućnost ne treba potpuno isključiti, ona trenutno izgleda malo verovatna, posebno zato što takav slučaj nemamo ni u Maloj Aziji. Pre će biti da su boginje ponekad nailazile na „ne- poslušne“ pojedince koji nisu bili spremni da se brzo odazovu njiho- vim naredbama koje su se ticale posvećivanja robova, već bi to učinili tek nakon odgovarajuće „kazne“³¹;

3) samo u dva slučaja, oba zabeležana na natpisima iz Lefkope- tre, inicijativa za poklanjanje roba nije potekla ni od dedikanta ni od boginje, već od trećeg lica – preminulog muža u prvom slučaju, upravnika provincije Makedonije Tertulijana Akvile, u drugom³².

Iz određenog broja natpisa, kako u Lefkopetri, tako i sa drugih lokaliteta (Vašarejca, Skidra, Kozani, Metohi, Edesa), saznajemo ne- što je za nas izuzetno važno, a to je cilj s kojim su robovi poklanjani³³ – njihovi gospodari namenili su ih službi u hramu: oni će služiti (ὀπ- ηρετέω³⁴) boginji, a boginja će njima vladati bez nasilja (τὴν ἔξου- σίαν ἐχούσης τῆς θεοῦ ἀνύβριστα – 179/80.³⁵). Veći broj natpisa iz Lefkopetre, jedan iz Eksohi i jedan iz Metohi, sadrže dodatnu i neo- bično važnu informaciju da je ovo služenje boginji bilo ograničeno na praznične dane u hramu (ὀπηρετοῦσα τὰς ἑθίμους ἡμέρας, κατὰ πᾶσαν ἑορτήν³⁶, προσμένουσα τὰς ἑθίμους ἡμέρας (ἑορτάς)³⁷, ili ἐφ'ὧ προσέρχῃτε τὰς ἑθίμους ἡμέρας³⁸. Pogodbene formulacije tipa ἐφ'ὧ (ἐφ'ὧ προσμέ[ν]ωσιν τὰς ἑθίμους ἡμέρας, ἐφ'ὧ προσέρχῃτε τὰς ἑθίμους ἡμέρας), opravdavaju zaključak da je služba u hramu

³¹ Naravno, moguće je da u oba slučaja imamo neispunjenje datog zaveta.

³² *Actes*, str. 285; Sarikakis, n.d. str. 103–04, br. 1.

³³ Proporcionalno gledajući, odredba o načinu korišćenja poklonjenog roba naj- češće se javlja na natpisima iz Lefkopetre, dok je na natpisima sa drugih lokaliteta relativno retka.

³⁴ Na jednom natpisu iz Lefkopetre ἔξυπηρετέω (*Actes* str. 293). Na drugom natpisu sa istog lokaliteta (pročitano sa fotografije objavljene u *Anc. Mac.* III, fig. 11) izričito je rečeno: . . . παυδίων Ἀμμίαν ἐ[δωκε]-/σάμην ἵνα τὰς ἐ[θίμους] /ἡμέρας ὀπηρετή[σῃ τῇ θεῷ] . . .

³⁵ *Arch. Delt.* 21, 1966, Chron. tab. 376, 1–2; *SEG* 24, 498; Ph. Petsas, *Anc. Mac.* III, str. 244 br. 1, fig. 2; *Bull. épigr.* 1969, 364.

³⁶ *Anc. Mac.* III str. 244 br. 6; *Actes* str. 293.

³⁷ *Anc. Mac.* III str. 245 br. 14; *Actes* str. 293; *Ergon Arch. Et.* 1976 (1977) str. 54; *Makedonikon Hemerologion* 1977 str. 134–35; *Bull. épigr.* 1977, 268; *Actes* str. 306–07 br. 2.

³⁸ Ova rečenica uklesana je na gornjoj profilaciji are iz Metohi kod Vergine, nađene 1939. godine (up. *Arch. Anz.* 1940, str. 277–78). Od 14 konsekracija robova uklesanih na ovom spomeniku, većina je i dan danas neobjavljena. Ovu rečenicu proči- tala sam na fotografiji objavljenoj u *Anc. Mac.* III, fig. 13. F. Parazoglou u svom citiranom članku, str. 171–179, povezuje ἔθιμοι ἡμέραι sa izrazom καταχθείσης τρια- κονθήμερου sa jednog natpisa objavljeno u citiranoj knjizi Th. Sarikakisa (str. 105

bila *conditio sine qua non* za punovažnost konsekracije, odnosno, uslovne slobode koju je ona, kako sada možemo nagovestiti, donosila „poklonjenom“ ili „posvećenom“ robu³⁹.

Veza poklonjenog roba i božanstva može biti izražena i konstatacijom da će rob pripadati samo božanstvu, odnosno, da će biti njegov (sveti) rob. Vrlo je verovatno da se ovim dvema odredbama izražavalo isto činjenično stanje: pripasti božanstvu nije za poklonjenog roba značilo sticanje statusa apsolutne potčinjenosti božanstvu i njegovim ljudskim zastupnicima, već obaveze služenja u svetilištu određeni broj dana tokom hramovnih praznika (τὰς ἑθίμους ἡμέρας κατ[ὰ] π[ρ]ᾶσαν ἑορτήν⁴⁰). U ovim odredbama koje se tiču statusa posvećenog roba u odnosu prema božanstvu, prvi put nalazimo i pridev ἐλεύθερος-α, upotrebljen da označi status poklonjenog i posvećenog roba u odnosu prema profanim licima. Pošto su natpisi u kojima se pominje sloboda poklonjenog roba, iako retki, izuzetno važni za opredeljivanje prave prirode makedonskih konsekracija, neophodno je podržati ih detaljnoj analizi. Reč je o, trenutno, šest tekstova čija formulacija dopušta zaključak da robovi i njihovi potomci aktom posvećivanja, odnosno, poklanjanja, nisu jednostavno prelazili od jednog gospodara drugom, nego sticali slobodu, koja je mogla biti ograničena gore pomenutim obavezama prema božanstvu, i ponekad, prema bivšem gospodaru.

Hronološki prvi je natpis iz Kozani, koji je, najverovatnije, bio uklesan istovremeno sa drugim natpisom na istoj steli, datovanim u 108/09. godinu⁴¹. On predstavlja završetak akta kojim se neka robinja obavezuje da προσμ[ε]νεί τῷ Ἡρῶ / καὶ εἶναι ἐλευθέρῳ/ν ναοῦ. To je jedini zasad poznati slučaj posvećivanja roba lokalnom Herosu. Princip u pozadini ove konsekracije isti je kao u ostalim slučajevima – zajedno sa slobodom, robinja dobija obavezu služenja u kultu Hero-sa, a njen nov status je status „hramovne oslobođenice“ – ἐλευθέρῳ/ν ναοῦ.

br. 10), i smatra da je edikt Tertulijana Akvile odredio obavezan broj dana za boravak posvećenog roba u svetilištu, odnosno, da je rob bio obavezan da nakon posvećivanja provede trideset dana služeći u svetilištu da bi konsekracija bila punovažna (str. 176). Contra *Actes* str. 302.

³⁹ Na jednom natpisu iz Lefkopetre, datovanim u 187/88. godinu (*Anc. Mac.* III str. 244 br. 6; *Actes* str. 285), koji mi je većim delom poznat samo u engleskom prevodu Ph. Petsasa, stoji da je rob Nikon poklonjen od gospodara „to serve after my death and that of my wife τὰς ἑθίμους ἡμέρας κατ[ὰ] π[ρ]ᾶσαν ἑορτήν“. Rekla bih da to ne znači da Nikon nije imao istu obavezu i za života gospodara, već da je to samo drugi način formulisanja česte odredbe μετὰ τὴν τελευταίην μου εἶναι αὐτὸν τῆς θεοῦ, koja u suštini znači isto što i ἐπιγορεῖν τῇ θεῷ (vidi niže).

⁴⁰ *Actes* str. 293; *Anc. Mac.* III str. 244 br. 6. Zaključujući na osnovu čestog pojavljivanja datuma 18. Dios u natpisima iz Lefkopetre, Petsas (*Actes* str. 284) misli da bi to mogao biti najvažniji od ἑθίμοι ἡμέραι, odnosno, glavni hramovni praznik.

⁴¹ Rizakis-Touratsoglou, n. d. br. 59 β. Natpis datovan u 108/09. godinu obeležen je od izdavača kao 59 γ.

Drugi natpis potiče iz Beroje, a datovan je u 180/81. godinu⁴². U redovima 15–18, koji predstavljaju rečenicu iz pisma poslatog Ariagni Bastovoj od strane njene braće Heraklida i Sira, čitamo: . . . καὶ νῦν βουλομένης σοῦ τίνας τῶν ἰδίων θρε/πταρίων ἐλευθερώσαι, συνεαυαριστοῦμεν καὶ συνκατατιθέμεθα . . . Glagol ἐλευθερώω jasno pokazuje da uvodna rečenica onog natpisa: Ἀριάγνη ἡ Βάστου τὴν ὑ/πάρχουσαν αὐτῇ παιδί/σκην ὀνόματι Ἑλπίδα / δῶρον ἔδωκεν θεῷ / Ἀγροτέρῳ Ἀρτέμιδι . . ., odnosno, poslednja dva reda, koja u jednom ili drugom obliku nalazimo i u drugim natpisima, ne impliciraju pravu konsekraciju robinje, već, naprotiv, njeno oslobođanje.

Treći natpis nije sačuvan u celosti. Uklesan je na profilaciji više puta pomenute are iz Metohi kod Vergine, i nije objavljen⁴³. Obaveštava nas o konsekraciji robinje i njenog deteta. Na fotografiji objavljenoj u *Anc. Mac.* III, fig. 13, razaznaje se sledeći tekst na kraju akta: . . . ἐ]λευθ[έραν] / οὔσαν, ἐφ' ᾧ προσέρχῃτε τὰς ἐθίμους ἡμέρα[ς]. Glagol προσέρχομαι je ovde, očigledno, upotrebljen kao sinonim za uobičajenije προσμένω, i govori mnogo o pravoj prirodi dedikacije – jasno je da rob koji προσέρχεται τῇ θεῷ τὰς ἐθίμους ἡμέρας nema svoje stalno mesto boravka u svetilištu, a to, sa svoje strane, znači da aktom posvećivanja boginji nije postao stalni član hramovnog personala, nego samo dobio obavezu da se određenih dana pojavi u hramu i tamo obavlja određenu službu. Isti zaključak nameće se i na bazi prosmonē-odredbe u drugim dokumentima – da li bi takva odredba, koja poklonjene robove obavezuje na vremenski ograničen boravak „uz boginju“ bila uopšte potrebna, ako su robovi zaista postajali zavisni i vezani za božanstvo, odnosno, hram?

Četvrti natpis je nađen u Palatici, a danas postoji samo prepis sačuvan u zaostavštini Ch. Edsona. Natpis je datovan u 216/17. godinu i veoma je loše sačuvan. Prihvatljive dopune, bar u ovom delu koji je nama trenutno interesantan, ponudio je prvi izdavač M. B. Hatzopoulos⁴⁴. U ovom slučaju, pridev ἐλεύθερος upotrebljen je da označi status ostalih potomaka robinje Sekunde koja je zajedno sa svojim sinom Olimpiodorom posvećena boginji Artemidi (?): . . . τ[ὰ] / δὲ ἐπ[ί]λοιπα τὰ ἐξ α[ὐτῆς] / ἐπιγεννώ]μενα Ἴνε [ἄ-/παντα ἐλε]ύθερα . . .⁴⁵

⁴² A. M. Woodward, *ABSA* 18, 1911/12, str. 139–44, br. 2; J. M. R. Cormack, *Anc. Mac.* I, 1970, str. 196–98, br. 5); E. Voutiras, *Tyche* 1, 1986, str. 227–234; D. Feissel – M. Sève, *BCH* 112, 1988, str. 450–51; *Bull. épigr.* 1988, 832, *SEG* 36, 1986 [1989] 590.

⁴³ Od tri objavljena natpisa sa ove are, dva su datovana u 189/90. i 200/01. godinu [Ph. Petsas, *Makedonikon Hemerologion* 1977, str. 136–37 (*SEG* 27, 1977, 277); Ph. Petsas, *Anc. Mac.* III, str. 239 bel. 21 (*Bull. épigr.* 1984, 250); M. Hatzopoulos, *BCH* 111, 1987, str. 398].

⁴⁴ *BCH* 111, 1987, str. 400.

⁴⁵ Dopuna . . . ἐλε]ύθερα sasvim je sigurna.

Peti natpis potiče iz Skidre; datovan je u 231/32. godinu⁴⁶. Ovaj natpis je najeksplicitniji u povezivanju ropskog statusa posvećene robinje u odnosu prema boginji, sa slobodom u odnosu prema „spoljnom svetu“. Robinja Onesima posvećuje se Artemidi Gazorskoj i postaje, istovremeno, robinja boginje i slobodna. Natpis je, na žalost, oštećen u zadnjim, za nas trenutno najvažnijim redovima, ali je iz sačuvanog teksta . . . ταύτη[ν] / εἶν(αι) δούλην τῆς θεᾶς, πρὸς τὰ / ἐκτ<ρ>ὸς ἐλευθέραν μέχρ[ι ἂν ζῇ . . .] jasno da status δούλη τῆς θεᾶς definiše robinju u njenom odnosu prema boginji: u odnosu na sve ostale, službene i privatne osobe, Onesima je nadalje, sve do kraja svog života, slobodna. Isto tako, cela intonacija ovog natpisa, posebno rečenica . . . ἤξ(ε)λυσαν οἱ θρέψαντες, καλῶς δουλευθέντες ὑπὸ / θρεπταρίου ἰδίου ὀνόματι Ὀνησίμαν, . . . ἀ(να)τίθη/μειν θεᾷ Ἀρτέμειδι Γαζωρίᾳ . . ., ostavlja na nas utisak da je posvećivanje Artemidi smatrano nagradom robinji za njenu poslušnost i „dobro vladanje“: ta nagrada mogla je biti samo sloboda stavljena pod zaštitu moćne boginje, a ne ponovno porobljavanje.

Konačno, šesti natpis je jedan od natpisa na nedavno otkrivenom stubu iz hrama boginje Ma u Edesi, prekrivenom tekstovima sedamnaest natpisa uklesanih između 235. i 267. godine⁴⁷. Natpis je uklesao dedikant Elije Nikolaos, a iz njega saznajemo da on ovim aktom boginji Ma poklanja robinju Hermionu, kćer svoje robinje Tertije koju je već ranije oslobodio: . . . δωροῦμε καὶ κατὰγράφω θεᾷ Μᾷ / ἀνεικίτῳ κοράσι/ον ὀνόματι Ἑρμιόνην, τῶν ἐκ πατρίδος Τερτίας, ἥν' (na kamenu ἥς) / φθάνων αὐτὸς / ἡλευθέρωσα. Mislim da iz ove nespretne formulacije sledi zaključak da je i majka Tertija, oslobođena pre svoje kćeri Hermione, do slobode došla na isti način – tako što je bila posvećena boginji Ma⁴⁸.

Po mom mišljenju, svedočanstvo ovih šest natpisa ubedljivo pokazuje da je robovima akt posvećivanja donosio slobodu, a ne neku vrstu hijerodulije⁴⁹. Ta sloboda bila je, doduše, uslovljena, odnosno, ograničena obavezom periodičnog služenja u hramu boginje kojoj je

⁴⁶ Delacoulonche, *Archives des missions* 8, 1867, br. 29 (Dimitsas br. 126; *I. Jur. Gr. II*, str. 250 br. 14.).

⁴⁷ A. K. Vavritsas, *Anc. Mac. IV*, 1986, str. 60–2 br. 13; *Bull. épigr.* 1988, 835; *SEG* 36, 1986 [1989], 620.

⁴⁸ Ako bismo rečenicu shvatili tako da se zamenica ἥς, odnosno ἥν, ne odnosi na majku, već na kćer, onda bismo morali pretpostaviti da su oslobađanje i konsekracija dva odvojena postupka koja slede jedan drugom. Up. Sokolowski, delo navedeno u napomeni br. 6, str. 175–76.

⁴⁹ Svakako, mora se računati s tim da su hramovi posedovali i prave robove koji su učestvovali u svakodnevним poslovima u hramu i na hramovnim imanjima, i koji su, takođe, mogli steći slobodu. Natpis iz Lefkopetre koji je Ph. Petsas objavio u *Makedonika* 7, 1967, str. 343 i d.; *SEG* 25, 708), pokazuje da robinja privatnog lica postaje vlasništvo hrama jer je prethodnoj gospodarici poslužila kao zalog za dug koji ova sada nije u stanju da vrati hramu-zajmodavcu (up. i natpis u *Prakt. Arch. Et.* 1975, str. 88–89 br. 1). Drugi natpis sa istog lokaliteta (*Actes* str. 300), poznat samo delimično, izgleda da govori o kupovini robova za hram Majke bogova.

rob formalno poklonjen ili posvećen⁵⁰. S tim u vezi, postavlja se veoma važno pitanje da li je ova obaveza bila vremenski ograničena ili ne, odnosno, da li je bila doživotna⁵¹. Natpisi su po pravilu neprecizni u tom pogledu, očigledno zato što je praksa bila toliko raširena i opšte poznata da se nije uvek smatralo neophodnim posebno preciziranje dužine trajanja ove obaveze za poklonjene robove. Mislim da se hipoteza F. Papazoglou, po kojoj prestanak obaveza služenja u hramu koincidira sa istekom perioda paramonē kod gospodara, ne može prihvatiti⁵². Naime, na jednom natpisu iz Lefkopetre⁵³, izričito se kaže da će poklonjeni rob služiti boginji *nakon* smrti dedikanta i njegove žene, a dedikantkinja jednog već pomenutog natpisa iz Ede-se⁵⁴ napominje da će χοῖσις⁵⁵ robinja pripadati njoj dok je živa, iz čega sledi zaključak da će nakon njene smrti ta ista χοῖσις pripadati boginji, odnosno, po formulaciji na većem broju natpisa, boginja će biti gospodarica poklonjenog roba.

Jedan natpis iz Lefkopetre, sa formulacijom koja se pojavljuje samo na njemu, mogao bi biti veoma značajan u ovom pogledu. Radi se o natpisu uklesanom na jednom od skoro kompletno sačuvanih stubova hrama Majke bogova, ispisanom sa svih strana. Na fotografiji objavljenoj u zborniku *Anc. Mac. III*, fig. 9, to je treći natpis odozdo. Na osnovu fotografije i pojedinih rečenica koje citira Petsas u svom članku⁵⁶, čitamo sledeći tekst: 'Ετους γμς' Σεβαστοῦ, / τοῦ καὶ οντ' (211/12. god.), 'Αελλαίου ε'. Φλ. Σύμφορος / μετὰ τῆς μητρὸς μου / Διδύμης ἐχαρισάμην / παιδίσκην Ζωπύραν, / ἐφ' ᾧ προσμείνη τῇ / Μητρὶ θεῶν τὸν τῆς ζωῆς / χρόνον. Ἐπιμελουμένον Αὐρηλιανοῦ, / ἱερετεύοντος Αἰλίου Κασσίου. Ključna rečenica je u redovima 7-9: ἐφ' ᾧ προσμείνη τῇ Μητρὶ θεῶν τὸν τῆς ζωῆς χρόνον. Na fotografiji se vidi da je θεῶν napisano kao Θ^N_E, iako nije bilo razloga da se štedi na prostoru, niti se štedelo u ostalim redovima. Petsas

⁵⁰ Naravno, obaveza novooslobođenih robova da služe u kultu bogova koji štite njihovu slobodu, ili u kultu preminulog gospodara, nikako nije nepoznata u ostalim oblastima grčko-rimskog sveta [up. natpis iz Lebadeje – *IG VII* 3083 (II vek pre n.e.): ἔπιτα [α]ρὸς ἔστω μετ' ποθίων μειδενί μειδέν, μετ' ἐσσεῖμεν δὲ καταδουλιττάσθῃ Ἀνδρικών μειδενί, Ἀνδρικών δὲ λειτωργίμεν ἐν τῆς θοσίης τῶν θιά[ν] {ων} οὔτων, ili iz Kosa – *SEG* 14, 529].

⁵¹ Up. Parazoglou, n. d. str. 175-77.

⁵² N. d. str. 177. Isti autor se, doduše, već na istoj strani pita nije li, možda, ova obaveza ipak bila stalna i označavala trajnu vezu posvećenog roba sa svetilištem, ali na ovo pitanje odgovara negativno.

⁵³ *Anc. Mac. III*, str. 244 br. 6.

⁵⁴ *Arch. Delt.* 24, 1969, *Chron.* str. 305-06, tab. 319 (*Bull. épigr.* 1972, 260).

⁵⁵ Nota bene – ne ličnost, već rad poklonjene robinje, njene usluge! Paralelu nalazimo, na primer, u natpisu iz Titoreje (*IG IX*, 1, 194 – II vek pre n.e.): oslobođene robinje obavezuju se da ostanu uz gospodara dok je živ, δουλεύουσαι, τοῖς δὲ λοιποῖς ἐλεύθεραι ἔσ(των).

⁵⁶ *Actes* str. 285, 293.

misli da se radi o grešci klesara i da je trebalo da stoji samo μητρί i podrazumeva se Διδύμη. Zaista, takva bi rečenica bila sasvim prirodna, u skladu sa svim ostalim natpisima. Da li je zaista klesar pogrešio i mehanički posle τῇ μητρί počeo da piše θεῶν, pa onda ponovo pogrešio i napisao samo θε, ne završivši reč do kraja, da bi nakon revizije dopisao slova ΩΝ između dva reda? No, da je video da je pogrešio u smislu, on bi izbrisao i slova ΘΕ, a ne bi još dodavao ΩΝ. Nama se čini da nije pogrešio u smislu, već da je samo ispustio poslednja dva slova i naknadno ih uklesao. Ako je zaista bilo tako, onda ovaj natpis pokazuje da su bar neki robovi obavezivani na povremeno služenje u hramu tokom celog svog života⁵⁷. Mislim da tome u prilog svedoči i nekoliko natpisa na kojima dedikanti predviđaju da će i budući potomci poklonjenih robinja (οἱ ἐπιγεννηθησόμενοι) biti obavezni da služe boginji⁵⁸. Ipak, mislim da ove indicije same za sebe nisu dovoljne za zaključak da je svaki poklonjeni rob bio obavezan da doživotno služi u svetilištu svog božanskog zaštitnika tokom prazničnih dana.

Pored periodičnog služenja u hramu, sloboda poklonjenih robova mogla je biti ograničena i obavezom služenja bivšem gospodaru do njegove smrti⁵⁹: u tom slučaju, na praznične dane u hramu rob je služio božanstvo, a ostale bivšeg gospodara. Najkompletnije formulisano, ovu odredbu nalazimo na nedatovanom natpisu iz Lefkopetre (verovatno kraj II veka): . . . προσμένουσι δέ μοι τὸν ζῶ χρόνον, ὑπηρετοῦντα τῇ θεῷ τὰς ἐθίμους ἡμέρας, μετὰ δὲ τὴν ἐμὴν τελευτὴν μηδένα εἶνε κύριον ἢ τὴν θεὸν μόνην⁶⁰. Na taj način, gospodar je,

⁵⁷ Uz προσμείνῃ treba svakako treba podrazumevati τὰς ἐθίμους ἡμέρας. Možeće je da se i na natpisu iz Kozani (Rizakis – Touratsoglou br. 59 β) posvećena robinja, koja posvetom dobija status ἐλευθέρᾳ ναοῦ, obavezuje na doživotno „boravak uz Herosa“: . . . προσμ[ε]νεί τῷ Ἡρώ / καὶ εἶναι ἐλευθέρᾳ ναοῦ . . .

⁵⁸ Lefkopetra – Actes str. 291, 292; Anc. Mac. III str. 244 br. 1; ibid. br. 4; ibid. str. 245 br. 12; Kolobaise – Spomenik SKA 77, 1933, br. 58. Da su aktom konsekracije robovi postajali „pravi hijeroduli“ po orijentalnom modelu, ova odredba bila bi suvišna, jer je status orijentalnih hijerodula bilo nasledan. Hijerodul boginje Pasikrate iz Suvodola (Spomenik 77, br. 7c) posvećuje boginji svog sina, a to isto pokazuje da status hijerodula ni u ovom slučaju nije bio nasledan.

⁵⁹ Ovu odredbu nalazimo na natpisima iz Suvodola, Vašarejce, Kozani, Eksohi Lefkopetre i Edese (npr., natpis no. 1 u izdanju Papageorgiou: ἐφ' ὅσον τε ζῶω ἀπὸ ἑαυτοῦ με τραφῆναι). Ipak, možemo reći da je van Lefkopetre relativno retka, jer je procenat natpisa na kojima se sreće manji od 25% svih kompletno sačuvanih natpisa. Na već pomenutom natpisu 59 γ u izdanju Rizakis – Touratsoglou, u poslednja tri reda sa objavljene fotografije čitam sledeći tekst koji prvi izdavači nisu u celosti dešifrovali: οὕτω ἀποχ/ωρεῖν, ἥ[μ]ειν δὲ ἐπακοῦει/ν ὃν ζῶομεν χ/ρόνον. Očigledno je da je reč o obavezni paramone kod gospodara, formulisanoj na nešto originalniji način, što, s obzirom na vreme sastavljanja natpisa, ne iznenađuje. Glagol ἀποχ/ωρεῖν pokazuje da je oslobođeni rob Menandar posedovao slobodu kretanja, jednu od takozvanih „delfijskih sloboda“ (vidi niže).

⁶⁰ Ph. Petsas, *Prakt. Arch. Et.* 1975 (1977), str. 88–89; fot. u Anc. Mac. III, fig. 12.

iako pravno gledajući, rob više nije pripadao njemu, već boginji, zadržavao pravo na korišćenje njegove radne snage do svoje smrti, prepustajući ga boginji na njene praznične dane⁶¹. Kako ne raspoložem kompletnim dosiejom iz Lefkopetre, ne znam koliki je procenat robova poklonjen uz ovaj uslov – na osnovu kompletno sačuvanih tekstova koje sam imala na raspolaganju, rekla bih da je tu bio viši nego na drugim lokalitetima. No, nije isključeno da je u stvarnosti bio još viši, odnosno, da se ovakva obaveza mogla sama po sebi podrazumevati, pa da zato nije posebno pomenjana, isto kao što svuda ne nalazimo odredbu o obavezi roba da služi u hramu, iako je ona bila uslov za punovažnost konsekracije⁶². S druge strane, jedan broj robova mogao je odmah napustiti prebitavalište svog bivšeg gospodara, oslobođen obaveze daljeg služenja njemu i njegovoj porodici, ali preuzimajući pri tom obaveze u lokalnom hramu, s tim što nije isključeno da su za sve poklonjene robove postojale restrikcije u pogledu mesta boravka, odnosno, da su bili obavezni da ostanu u blizini „svog“ svetišta zbog periodičnih obaveza u njemu.

Edikt upravnika provincije Makedonije, Tertulijana Akvile, izdat oko 212. godine, koji se pominje samo na natpisima iz Lefkopetre⁶³, mada je, svakako, važio za celu Makedoniju, sankcionisao je ovakav način oslobađanja robova i dodatno precizirao njegove modalitete, štiteći, pre svega, ličnost posvećenog roba⁶⁴. Ovaj momenat, zajedno sa svedočanstvom jednog natpisa iz Edese⁶⁵, gde saznajemo da je odluka o poklanjanju robinje boginji Nemezi doneta u skladu sa odlukom gradskog veća, pokazuje da čitava procedura nije vezana samo za kult, već, isto toliko, za državu i njene zakone⁶⁶.

Na osnovu svega dosad rečenog, mislim da možemo zaključiti da su u provinciji Makedoniji u periodu od II do IV veka n.e. robovi sticali slobodu, između ostalog, i aktom njihovog posvećivanja različitim

⁶¹ U stvari, izraz sa već pomenutog natpisa iz Edese (*Arch. Delt.* 24, 1969, *Chron.* str. 305–06, tab. 319; *Bull. épigr.* 1972, 260): *ὑπελομένην τὴν χοῆσιν αὐτῆς τὸν τῆς ζωῆς χρόνον*, pokazuje da je paramone kod gospodara smatrana umanjnjem (bukvalno „oduzimanjem od“) apsolutne vlasti boginje nad poklonjenim robom.

⁶² Ovo je veoma verovatno u slučajevima kada su poklonjeni robovi bili deca mlađeg uzrasta: sasvim mala deca, prirodno, nisu mogla biti od koristi u svetilištu, već su svoje obaveze mogli preuzeti tek nakon određenog broja godina provedenih uz gospodara.

⁶³ Radi se o 16 natpisa iz perioda od 212. do 276. godine. Th. Sarikakis u svojoj citiranoj knjizi (str. 103–5) objavio je dva natpisa u celini i delove deset ostalih u kojima se pominje upravnika provincije.

⁶⁴ Nije isključeno da je intervencija upravnika provincije bila potrebna da spreči upravo one zloupotrebe nad poklonjenim robovima koje je on svojom odlukom zabranio.

⁶⁵ Petsas, *Arch. Delt.* 24, 1969, *Chron.* str. 305–6.

⁶⁶ O javnosti cele procedure svedoči i obaveza sedetodnevog izlaganja dokumenta o poklanjanju roba [*Prakt. Arch. Et.* 1975 (1977), str. 87].

božanstvima od strane gospodara. Stičući slobodu, a sa njom ponekad i obavezu služenja gospodaru do njegove smrti, poklonjeni robovi dodatno su obavezivani na periodično služenje u hramovima božanstava – zaštitnikâ svoje slobode. Koliko je dugo ova obaveza trajala, nije sigurno, ali se ponekad nastavljala i nakon smrti bivšeg gospodara, pa, čak, možda, bila i doživotna.

Poklonjeni rob pomenutim postupkom sticao je slobodu – niko nije imao pravo da ga dalje prodaje ili daje u zalog, a božanstvo kome je bilo posvećen štitilo je, zajedno sa državnim organima, njegovu slobodu. Formalno, postajao je rob, hijerodul ili oslobođenik božanstva (hrama)⁶⁷ i istovremeno dobijao sva prava sticanja i raspolaganja imovinom, karakteristična za slobodne ljude. Obaveza periodičnog služenja u hramu značila je da nije posedovao apsolutnu slobodu kretanja – jednu od takozvane četiri delfijske slobode⁶⁸, ali ovakva ili slična ograničenja nametnuta novooslobođenim robovima poznata su i u drugim periodima i oblastima grčko-rimskog sveta.

22.XII 1992

⁶⁷ Među dedikantima robova i nepokretne imovine poznatih sa natpisa nalaze se robinja boginje Ma iz Edese: Στρατιῶ, δούλη θεᾶς ἀνικητοῦ Μᾶς (Papageorgiou, n. d. br. 10) i četiri hijerodula (jedan u Suvodolu i troje u Lefkopetri: Διόννος ἱερόδουλ(ος) θεᾶς Πασικράτας – 286/87. god. (*Spomenik SKA* 77, 1935, br. 7); Μαρία, ἱερόδουλ(ος) θεᾶς Μητρὸς θεῶν / [καὶ λυχνά]πτρια – 193/94. (*Actes* str. 298; *Anc. Mac.* III fig. 10); Διονύσιος, ἱερόδουλος τῆς θεᾶς Αὐτόχθονος – 254/55. (*Actes* str. 286); . . . Θεοδότῃ, / ἱερόδουλος Μητρὸς θεῶν Αὐτόχθονος, ἡ πρὶν Συμφόρου – 311/12. (*Prakt. Arch. Het.* 1975, str. 88), a iz Lefkopetre potiče i votivni natpis koji je Ἀ[ρ]άγων(η), Μητρὸς θεῶν ἱερόδουλος, zajedno sa sinom Paramonom podigla Zevsu Hipsistu (*Anc. Mac.* III, str. 232); na drugom natpisu iz Lefkopetre, Krispina, oslobođenica Majke bogova (Μητρὸς θεῶν ἀπελευθέρω – 195/96. (*Ergon Arch. Et.* 1976, str. 54), poklanja svoju robinju Elpidiju boginji. Trenutno možemo samo nagađati kakva je bila razlika u položaju robova boginje, hijerodula i oslobođenika boginje. U Skidri, na primer, jedna robinja posvećivanjem dobija status hijerodule Artemide Gazorske (Plassart, *BCH* 47, 1923, str. 182–83), a druga robinje iste boginje (Dimitas br. 126), iz čega bi se mogao izvesti zaključak o identičnosti ova dva termina, odnosno, statusa. S druge strane, robinja sa natpisa iz Kozani (Rizakis-Touratsoglou, br. 59 β) postaje ἐλευθέρω ναοῦ. U Lefkopetri, puno ime hijerodule Teodote glasi Θεοδότῃ, ἱερόδουλος Μητρὸς θεῶν Αὐτόχθονος, ἡ πρὶν Συμφόρου: rekla bih da je Simfor bio pre njen bivši gospodar nego otac (up. Cameron, delo navedeno u nap. 6, str. 148, nap. 16).

⁶⁸ W. Westermann, *Slave Systems in Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955, str. 35.

RÉSUMÉ

Marijana Ricl: CONSECRATION D'ESCLAVES EN MACEDOINE SOUS L'EMPIRE

Ce travail représente une tentative pour apporter une réponse à l'ancienne question portant sur ce qu'il est coutume d'appeler les "consécrations macédoniennes" – en l'occurrence, est-ce que cet acte faisait de l'esclave consacré la propriété de la divinité à laquelle son maître l'avait offert (avec un statut semblable à celui des hiérodoules orientaux) ou bien lui octroyait-il la liberté. Sans attendre l'édition finale du "dossier de Léfkopetra", et en se fondant sur les inscriptions jusqu'à présent publiées ou partiellement connues, de cette localité et d'autres régions de la Macédoine antique, l'auteur procède à une nouvelle analyse de toutes les inscriptions, dont le nombre s'élève actuellement à environ 200. Celles-ci remontent toutes à la période allant du début du IIeme au début du IVeme siècle de n. è. Toutefois, la récente découverte d'une nouvelle consécration à la déesse Parthénos datant de la période hellénistique (Edesse), révèle qu'une pratique identique existait déjà avant l'époque impériale.

Les personnes privées, propriétaires d'esclaves, les consacraient à une des divinités locales, en déposant, à cette occasion, tous les documents concernant l'esclave dans les archives du temple. L'initiative de la consécration pouvait venir du maître de l'esclave lui-même, de la divinité ou d'une tiers personne. Les esclaves étaient officiellement offerts pour servir la divinité, avec la réserve que la période durant laquelle était dû ce service se limitait aux jours de fêtes dans le temple. Cette obligation, à ce qui semble, était imposée à tous les esclaves consacrés, et c'est précisément dans les clauses relatives au statut de l'esclave consacré dans son rapport envers la divinité, que nous rencontrons pour la première fois l'adjectif ἐλεύθερος-α, utilisé pour définir le statut de l'esclave dans son rapport envers les personnes profanes. On connaît pour l'instant six inscriptions dans lesquelles est mentionnée la liberté de l'esclave consacré, et c'est à celles-ci que l'on a consacré dans ce travail une attention particulière. Il s'agit des clauses finales des inscriptions de Kozani (Th. Rizakis-Gi. Touratsoglou, 'Επιγραφές Ἀνω Μακεδονίας, Τόμος Α', Athènes 1985 no. 59 β), de Berroia (A. M. Woodward, *ABSA* 18, 1911/12, p. 134–44, no. 2: le verbe ἐλευθερώω dans la phrase . . . καὶ νῦν βουλομένης σοῦ τινος τῶν ἰδίων θερεπταρίων ἐλευθερώσαι, συνευαρι/στοῦμεν καὶ συνατατιθέμεθα), de Métochi (lue d'après la photo publiée dans *Anc. Mac.* III, fig. 13: . . . ἐλευθ[έραν] / οὔσαν, ἐφ'ᾧ προσέχρητε τὰς ἐθίμους ἡμέρα[ς]), de Palatitsa (M. N. Hatzopoulos, *BCH* 111, 1987, p. 400: l'adjectif ἐλεύθερος désigne ici le statut des descendants d'une esclave consacrée avec son fils), de Skydra (Dimitis no. 126: la consécration a eu lieu afin de récompenser une esclave pour son obéissance), d'Edesse (A. K. Vavritsas, *Anc. Mac.* IV, 1986, p. 60–2 no. 13: le dédicant offre une esclave, fille d'une autre esclave qu'il avait déjà affranchie auparavant). Le témoignage fourni par ces inscriptions révèle que l'acte de consécration octroyait la liberté aux esclaves, et non une sorte d'hiérodoulie. Cette liberté était conditionnée, c'est-à-dire limitée par l'obligation de servir à des périodes données dans le temple de

la divinité à laquelle l'esclave était formellement offert ou consacré. L'inscription lue sur la photo publiée dans *Anc. Mac.* III, fig. 9 (. . . ἐχαρισάμην / παιδίσκην Ζωπύραν, ἐφ' ᾧ προσμείνῃ τῇ Μητρὶ θεῶν τὸν τῆς ζωῆς / χρόνον) amène à conclure que l'esclave est tenue de servir à vie la Mère des dieux (l'auteur ne partage pas l'avis de Ph. Petsas qu'il s'agit ici d'une erreur du lapicide). Quoi qu'il en soit, cela ne signifie pas que la même obligation incombait aux autres esclaves consacrés. L'esclave pouvait aussi être tenu à une obligation supplémentaire de paramone auprès de son maître: dans ce cas, il servait dans le temple les jours de fête, et le reste du temps son ancien maître.

L'acte de consécration octroyait donc la liberté à l'esclave offert – personne n'avait plus le droit de le vendre ou de l'engager contre argent, et cette liberté était garantie par la divinité à laquelle il était consacré, ainsi que par les institutions de l'Etat. Vu de façon formelle, il devenait esclave, hiérodule ou affranchi de la divinité (du temple) et obtenait, simultanément, tous les droits concernant l'acquisition et la jouissance de biens, droits caractéristiques des hommes libres. L'obligation de servir périodiquement dans le temple signifiait qu'il ne possédait pas une liberté absolue de déplacement – une des "quatre libertés delphiques", mais de telles limites imposées aux esclaves affranchis sont connues à d'autres époques et dans d'autres régions du monde gréco-romain.